

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2215>

ResearcherID: M-7241-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/M-7241-2016>)

Другий Зимовий похід Армії УНР: сучасна вітчизняна історіографія

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків щодо історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний та ін. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі стану вивчення в сучасній вітчизняній історіографії історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р., з'ясовано концептуальні підходи та прийоми, що використовувались сучасними вітчизняними фахівцями з метою наукової реконструкції цієї героїчної сторінки національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність України. **Висновки.** Аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків засвідчив, що ними було чимало зроблено для вивчення досліджуваної теми. Залучивши до наукового обігу раніше закриті архівні матеріали, як вітчизняні, так і зарубіжні, у тісній співпраці із закордонними колегами, науковці незалежної України відкинули ненаукові, політично заангажовані висновки радянської історіографії про Другий Зимовий похід як зрежисовану іноземними імперіалістами авантюру української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, спрямовану на повалення в Україні робітничо-селянської влади, повернення її до рук буржуазії та поміщиків. Були усунуті певні недоліки української зарубіжної історіографії з даної проблеми, серед яких неточності, слабка джерельна основа, помітний мемуарний відтінок при висвітленні багатьох епізодів даного походу. Вітчизняні фахівці чітко довели, що Другий Зимовий похід був героїчною спробою інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР спільно з повсталим українським народом відновити незалежну українську державність. Показано, що Цивільне керування Партизансько-Повстанського Штабу здійснило серйозну організаційну роботу, спрямовану на підготовку відновлення влади УНР, але низка об'єктивних та суб'єктивних факторів зумовили поразку рейду, що негативно відбилась на подальшій долі національно-визвольної боротьби українського народу. Разом з тим, здійснений історіографічний аналіз засвідчив, що попри чималі досягнення вітчизняних істориків у вивченні даної теми, не всі її аспекти отримали всебічне висвітлення. Низка з них потребує подальшого наукового аналізу та інтерпретації, що потребує суттєвого розширення і оновлення джерельної бази.

Ключові слова: сучасна вітчизняна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід, трагедія під Базаром.

Постановка проблеми. Важливим чинником відродження України є пробудження національної свідомості українського народу. Адже лише національно свідомий, патріотично налаштований громадянин здатний до невтомної праці, спрямованої на подальшу розбудову незалежної Української держави, її захист від посягань зовнішніх ворогів. Це завдання є особливо важливим в сучасних умовах, коли відбувається збройна та інформаційна агресія Російської федерації проти України, яка поставила під загрозу національний суверенітет і територіальна цілісність нашої держави. Серед комплексу завдань, спрямованих на патріотичне виховання українського народу, передусім його молодого покоління, важливе місце посідає пропаганда героїчних сторінок боротьби українців за українську державність. Однією з таких сторінок є масштабна повстансько-визвольна кампанія Армії УНР доби Визвольних змагань 1917–1921 рр., яка розпочалась більш як 100 років тому – 25 жовтня 1921 р. і увійшла в історію під назвою Другий Зимовий похід (інша її назва – Листопадовий рейд). Він мав за мету скоординувати повстанські дії в окупованій більшовиками Україні, повалити радянський режим і відновити владу УНР в Україні. Але через низку складних і несприятливих обставин похід закінчився трагічно – підняти загальноукраїнське збройне повстання не вдалося, а 359 вояків Волинської групи були розстріляні більшовиками біля містечка Базар. Проте виявлені

.....
учасниками Листопадового рейду героїзм і самопожертва в ім'я відродження української державності, їх патріотизм і любов до України назавжди залишилися взірцем виконання обов'язку перед народом і державою.

Така героїчна сторінка військової історії українського народу як Другий Зимовий похід завжди викликала значний інтерес сучасних вітчизняних дослідників. Написана низка наукових праць – статті, колективні та індивідуальні монографії, дисертаційні дослідження. Проте, попри значне просування у вивченні цієї теми вітчизняними фахівцями, не всі її аспекти досліджені рівноцінно. Існують різні концептуальні підходи до висвітлення обставин підготовки рейду, етапів його розгортання, причин поразки. Мають місце розходження фактологічного плану – стосовно чисельності учасників походу, стану збройного оснащення усіх трьох повстанчих груп, певних епізодів бойових дій, їх конкретних дат. Неоднозначними є оцінки ключових постатей Листопадового рейду.

Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, їх сучасного прочитання на основі принципу об'єктивності та історизму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У вітчизняній історіографії на сьогодні відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок сучасних українських істориків, присвячений Другому Зимовому походу. Правда, окремі дослідники, робили певні спроби узагальнити дослідження вітчизняних фахівців з даної проблеми. Але їх висновки часто були досить стислими і фрагментарними [Павленко, 1999 : 16; Файзулін, 2008а : 6, Дмитрієва, 2015 : 201], подекуди набуваючи анотаційного характеру, до того ж містячи суперечливі висновки [Натикач, Ковальчук, 2006 : 34, 35]. Деякі дослідники таборової проблематики взагалі ігнорували цю героїчну сторінку еміграційного періоду Армії УНР, попри того, що сама назва їх праць до цього зобов'язувала [Таравська, 2019].

Але варто звернути увагу на одну з останніх наукових розвідок історіографічного плану, присвячену таборовій проблематиці, а саме статтю І. Срібняка [Срібняк, 2019b]. Для нас, зокрема, важливим є ґрунтовний аналіз та висновок її автора щодо рівня дослідження цієї проблеми М. Павленком, тим паче, що низка аспектів, які досліджував М. Павленко, прямо чи побічно торкались історії Листопадового рейду 1921 р. І. Срібняк віддав належне науковим зусиллям даного автора, відзначивши, що його монографія є важливим кроком у вивченні історії таборового періоду Армії УНР. Разом з тим, у статті І. Срібняка зроблено слушний висновок про те, що на сьогодні згадувана книга М. Павленка вже жодним чином не відповідає сучасному рівню досліджень таборової проблематики [Срібняк, 2019b : 203–204].

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. З моменту здобуття Україною незалежності у 1991 р. розпочався якісно новий етап у дослідженні багатьох аспектів військової історії українського народу, в т.ч. і такої її героїчної сторінки як Другий Зимовий похід. Вітчизняні історики отримали не лише доступ до раніше заборонених архівних матеріалів та праць закордонних істориків, а й можливість історіописання, не озираючись на вказівки партійних органів.

Слід наголосити, що після певного періоду накопичення і узагальнення фактологічного матеріалу, його осмислення з нових методологічних позицій, вже з середини 90-х рр. ХХ ст. з'являються праці, у яких висвітлюється історія Листопадового рейду. Серед них – спогади учасників рейду, а також наукові розвідки, підручники, у яких події Другого Зимового походу розглядаються в рамках більш широкого кола порушених питань.

Починаючи з другої половини 90-х рр. ХХ ст., проблеми військової історії УНР активно досліджує І. Срібняк. У 1997 р. дослідник видрукував монографію «Обеззброєна, але не скорена». У ній, з використанням широкого кола нових архівних матеріалів, інших джерел, в рамках аналізу багатогранної діяльності Партизансько-Повстанського Штабу як національного центру протибільшовицького руху опору, стисло розглянуто й етапи підготовки Другого Зимового походу, його хід та наслідки. Автор уточнив деякі цифрові дані, які стосувались чисельності повстанських груп у структурі УПА, а також їх склад. Зокрема, він зазначає, що Волинська група за своїм складом була власне не бойовою згуртованою одиницею, а представляла собою «згорнуті апарати і штаби кількох частин, зокрема Київської дивізії, Управління цивільного керування, штабу II Повстанської групи, які мали становити собою кістяк справжньої армії» [Срібняк, 1997а : 101]. Автор робить висновок, що з огляду на недостатню підготовленість походу з військової точки зору, він не міг принести тих результатів, на які розраховувало командування ППШ – підняти Всеукраїнське повстання в Україні [Срібняк, 1997а : 102].

Важливою віхою у дослідженні Листопадового рейду стала кандидатська дисертація П. Стегнія «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр.», у якій цій події відведено окремий розділ. Окрім спогадів колишніх учасників рейду, автор використовує й матеріали радянських архівів, які стали доступними після краху СРСР. Це дозволило досліднику більш детально висвітлити етапи підготовки походу, чітко сформулювати завдання кожної з

повстанських груп. З'явилися нові прізвиська учасників походу, яких не було у працях попередніх авторів. При цьому П. Стегній відверто написав, що при формуванні Повстанської Армії принципу добровільності дотримувались не завжди [Стегній, 2000 : 159].

Висвітлюючи детально перебіг Листопадового рейду, П. Стегній, як й інші дослідники, прагне з'ясувати причини, які призвели до його краху. Проте, чітких відповідей на це питання автор у дисертації не дає. Подекуди превалюють припущення, деякі висновки позначені декларативністю, робляться на підставі лише спогадів колишніх учасників рейду, які часто висловлювали з конкретних аспектів походу протилежні думки.

Недостатньо аргументованими, на нашу думку, є твердження автора про надмірні політичні амбіції Ю. Тютюнника, його прагнення захопити владу в Україні. Саме ці амбіції, пише автор, «штовхнули більш 1,5 тис. вояків на дійсно, як назвав його О. Вишнівський, «самогубний рейд». У якості аргументу П. Стегній посилається на наявність у складі Волинської групи великого обозу і великої кількості цивільних людей, які мали закріпити владу Ю. Тютюнника [Стегній, 2000 : 161].

Зрозуміло, є певні підстави звинувачувати ген. Ю. Тютюнника у надмірному честолюбстві і самовпевненості, що призвело до серйозних тактичних помилок. Адже він виступив у похід без врахування ані стратегічної ситуації в Україні, яка різко змінилася на осінь 1921 р., ані готовності самої УПА з точки зору матеріальної забезпеченості до такого виступу. Але це, на нашу думку, не є підставою звинувачувати його у прагненні за будь-яку ціну захопити владу в Україні. Слабким у цьому плані є аргумент про наявність у його обозі цивільних чиновників з різних сфер державного управління. Адже успішне звільнення українських земель від більшовиків повинно було супроводжуватись організацією нової влади на місцях, яка покінчить з анархією, забезпечить ефективне функціонування економічної сфери, розв'язання важливих соціальних проблем на місцях, а за умови успішного завершення всієї акції – буде основою для створення управлінської вертикалі по всій країні.

Дисертація П. Стегнія, попри вищеназвані певні недоліки, була важливим внеском у вивчення Листопадового рейду. Вона актуалізувала дану проблему, спричинила дискусії з багатьох питань наступними вітчизняними істориками. Зокрема, до розгляду спірних питань, пов'язаних з рейдом, активно підключається С. Литвин. У монографії «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» (2001 р.) він наводить низку документів, які, на його думку, спростовують твердження деяких дослідників про непоінформованість Головного Отамана щодо подій Другого Зимового походу, заперечують звинувачення на адресу Ю. Тютюнника у тому, що він нібито прагнув використати похід для захоплення влади в Україні [Литвин, 2001 : 422 – 433].

Віднайдені С. Литвином у архівах України нові документи дозволили йому не лише відтворити перебіг Листопадового рейду, а й акцентувати додаткову увагу на окремих причинах його поразки. Одна з них – шкідлива діяльність більшовицької агентури, якій вдалося укорінитися не лише у ППШ, а й у близькому оточенні С. Петлюри. Завдяки цьому, радянська сторона мала повну інформацію про приготування і всі плани походу, структуру військ, матеріальні й людські ресурси УПА [Литвин, 2001 : с. 436].

С. Литвин погоджується з точкою зору як українських зарубіжних, так і вітчизняних істориків, й щодо наявності низки об'єктивних чинників, які призвели до поразки Листопадового рейду [Литвин, 2001 : 438]. Водночас, досить спірною, на нашу думку, є теза автора про тактику більшовиків щодо нейтралізації відділів Ю. Тютюнника та М. Палія, які готувались до походу в Україну. Він вважає, що більшовики могли зосередити значну кількість своїх військ на запланованих до переходу ділянках кордону і тим самим не допустити прориву УПА на територію УСРР. «Але вони, пише С. Литвин, – обрали тактику заманювання похідних груп у пастку та нанесення нищівного удару, чим і досягли своєї мети...» [Литвин, 2001 : 436]. Проте В. Солдатенко, аналізуючи вищеназану працю С. Литвина, заперечив, що більшовики вдалися до тактики заманювання повстанського війська в Україну з метою його розгрому. На його думку, шукаючи причини поразки рейду, потрібно, перш за все, звернути увагу на рівень його організаційно-технічної підготовки [Солдатенко, 2007 : 543]. Виходячи з цих позицій, В. Солдатенко аналізує вжиті С. Петлюрою важливі кроки для забезпечення успіху рейду в Україну. На підставі вивчення низки документів дослідник дійшов, на наш погляд, цілком правомірних висновків: зазначені кроки не могли забезпечити успіх рейду. «Починати реорганізацію армії в дні, коли її треба кидати в бій – на такі кроки зважиться мало який військовий діяч: такі справи за кілька днів не робляться. А відрядження досвідчених бойових генералів для виконання означених завдань – взагалі важко кваліфікувати з погляду воєнно-політичного моменту» [Солдатенко, 2007 : 544].

У середині першого десятиріччя XXI ст. вітчизняні історики продовжують дослідження історії Листопадового рейду, свідченням чого є поява нових публікацій. Зокрема, слід назвати монографію В. Савченка «Дванадцять війн за Україну», а також монографію «Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд». У праці В. Савченка події Листопадового рейду розглядаються в

.....
окремому розділі «Мала війна» 1921 року. Петлюрівські повстанці». Проте, більша частина розділу присвячена підготовці до рейду, висвітленню повстанського руху в Україні весною та восени 1921 р. Зокрема, автор, використовуючи нові архівні документи, склав таблицю, яка дає чітку уяву про райони дислокації загонів повстанців, прізвища отаманів, які очолювали ці загони, кількість повстанців, політичну спрямованість цих загонів [Савченко, 2006 : 392–396]. Але сам рейд у праці висвітлюється досить стисло, висновки про його наслідки та причини поразки суттєвих новацій не містять.

Щодо монографії «Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд» за редакцією О. Веремійчика, то вона була укладена за матеріалами кількох книг, виданих раніше, а саме – праць В. Вериги, Б. Лепкого, Б. Тимошенка, Р. Ковалю, ін. авторів. Оскільки нові джерела у монографії практично відсутні, у ній в основному детально викладаються вже відомі події Листопадового рейду. Але позитивним моментом даної праці є те, що у ній акцентується увага на тих аспектах історії походу, які суперечливо трактуються в сучасній вітчизняній історіографії. Зокрема, автор торкається обіцянки поляків озброїти чотири дивізії української армії й пропустити їх в Україну в «слухний час», складних взаємовідносин С. Петлюри та Ю. Тютюнника, обставин розстрілу 359 українських вояків під м. Базар тощо [Веремійчик, 2006 : 21, 22, 105]. Відповіді на ці дискусійні питання у монографії досить стислі, але їх постановка зумовила подальші творчі пошуки аргументованих відповідей на них вітчизняних істориків.

Активізації досліджень історії Листопадового рейду на початку ХХІ ст. сприяла, перш за все, подальша публікація документальних джерел, які стосуються цієї події. В першу чергу, варто звернути увагу на документальні публікації М. Ковальчука. Зокрема, у 2006 р. він повернувся до такого історичного джерела з історії рейду, як доповідь начальника штабу Повстанської Армії полковника Ю. Отмарштейна Головному Отаману С. Петлюрі про підсумки повстанчого рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Потреба у такому кроці пояснюється тим, що першодрук праці, здійснений редакцією «Літопису Червоної Калини» у 1930 р., був неповним, без кількох останніх сторінок. Пошукова праця М. Ковальчука дозволила йому віднайти в польському архіві повнотекстовий оригінал доповіді і опублікувати його. Відсутні у першодруці аркуші якраз містили висновки полковника про хиби в організації Листопадового рейду, які потрібно врахувати на майбутнє [Ковальчук, 2006а : 67–77].

Робота у польських архівах дозволила М. Ковальчуку видрукувати у 2006 р. ще одну документальну розробку, яка містила раніше невідомі 8 листів С. Петлюри до Ю. Тютюнника за період з червня по жовтень 1921 р. [Ковальчук, 2006б : 56–66]. Зокрема, у листах є чимало нової інформації про підготовку Другого Зимового походу, вона дозволяє більш предметно розглянути ті аспекти проблеми, які не мають в історичній літературі однозначного трактування. Серед них – стратегія походу, поінформованість Головного Отамана про його підготовку, шляхи встановлення та зміцнення української влади на звільнених від більшовиків територіях, взаємини С. Петлюри з керівником ППШ ген. Ю. Тютюнником, який очолив похід, та ін. Важливим в цьому плані є лист № 8 С. Петлюри до Ю. Тютюнника, датований жовтнем 1921 р. У ньому Головний Отаман, повідомляючи генерала про ухвалу наради Президії Ради Міністрів та представництва Армії УНР від 28 серпня 1921 р., дає вказівку розпочати реалізацію плану Всеукраїнського антибільшовицького повстання, чітко формулює його завдання. Текст листа також свідчить, що С. Петлюра тримав в полі зору підготовку походу, знав і візував необхідні для цього документи, вимагав від ген. Ю. Тютюнника їх виконання, а, отже, твердження деяких істориків про певну відстороненість Головного Отамана від організації походу, його слабку поінформованість про цей процес, є безпідставними [Ковальчук, 2006б : 62, 63].

Цей та інші листи С. Петлюри, наведені М. Ковальчуком, спростовують, на наш погляд, й досить поширене твердження про те, що Ю. Тютюнник взяв з собою в обоз цивільних спеціалістів з різних ділянок державного життя лише з метою встановлення і закріплення особистої влади в Україні. Вони засвідчують, що питання організації влади на звільнених від більшовизму територіях були важливою складовою плану Всеукраїнського збройного повстання, до їх підготовки залучались різні відомства Державного Центру УНР в екзилі. Даний висновок підтверджують матеріали й інших документальних видань. Так, у 2007 р. А. Кентій частково опублікував матеріали слідчої справи, заведеної більшовицькими спецслужбами на вісьмох осіб, що належали до керівного складу Повстанської Армії. Поряд з іншими матеріалами публікація містила важливу інформацію щодо участі цивільного керівництва у Другому Зимовому поході [Кентій, 2007 : 124–134].

В цьому аспекті варто також виділити ґрунтовну розробку В. Василенка (2008 р.), написану за документами Галузевого державного архіву служби безпеки України. Важливим аспектом його роботи є характеристика розроблених напередодні Листопадового рейду керівниками Цивільного керування ППШ близько 10 наказів та інструкцій, які мали регулювати тимчасову діяльність повстанської влади в Україні [Василенко, 2008 : 158–163].

Всебічно проаналізувавши вищеназвані документи, В. Василенко наголошує, що вони «засвідчують проведення ЦК ППШ серйозної організаційної роботи, спрямованої на підготовку відновлення влади УНР [Василенко, 2008 : 163].

Серед важливих документальних розробок, присвячених Другому Зимовому походу, слід назвати й публікацію В. Власенка «Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919 – 1923 рр.)». Вона містить низку документів, які проливають світло на деякі аспекти підготовки і виступу Бессарабської групи, яка відповідно до плану рейду повинна була виступити першою. Група ж виступила лише 18 – 19 листопада 1921 р., тобто вже після розгрому основних сил. Вітчизняні історики в переважній більшості висловлюють лише припущення щодо причин такого розвитку подій. Серед них – протистояння між С. Петлюрою та Ю. Тютюнником, перешкодження виступу з боку румунського керівництва, яке боялось спровокувати на відповідні дії більшовицьку сторону. Проте, наведені у публікації В. Власенка документи свідчать, що є й інші причини запізненого виступу Бессарабської групи, його невдачі. Серед них – слабка організаційна робота Штабу Південної групи військ, низький фаховий рівень багатьох його співробітників, слабка фінансова дисципліна тощо [Власенко, 2008 : 147 – 153].

Деякі матеріали щодо Листопадового рейду містить й збірник «Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали» (2008 р.). Зокрема, це доповідь таємного співробітника «Закордоту», також пояснювальна записка колишнього сотника УНР Нестеренка, завербованого українськими чекістами, які засвідчили, що нехтування конспірацією, слабка робота контррозвідки ППШ дозволили більшовицьким спецслужбам контролювати процес підготовки рейду, здійснити низку заходів, які в значній мірі звели його результати нанівець. Крім того, обидва документи свідчать про наявність певного політичного протистояння між С. Петлюрою і Ю. Тютюнником, що виявилось і в процесі підготовчої роботи до рейду. Так, таємний агент ЧК у повідомленні від 21 червня 1921 р. зазначає, що спочатку С. Петлюра взагалі хотів особисто замість Ю. Тютюнника очолити всю компанію по підготовці і здійсненню рейду [Бажан, Власенко, Кентій, 2008 : 104]. В свою чергу, сотник О. Нестеренко не тільки підтверджує факт суперництва між С. Петлюрою і Ю. Тютюнником, а й пояснює, з яких, на його думку, мотивів вони розходились. Петлюра, вважав Тютюнник, попав під вплив командуючого армією генерала Омеляновича-Павленка, який, спираючись на підтримку більшості офіцерів, відверто виступав за союз із Скоропадським і Петрушевичем – ставлениками української буржуазії. Такий союз Тютюнник вважав смертельно небезпечним для справи боротьби з Радянською владою. Але, пише Нестеренко, «усвідомлюючи, що рух повстанських сил на Україну повинен очолюватись Петлюрою, Тютюнник сказав, що «я їх обох терплю, усвідомлюючи на теперішній час цю необхідність» [Бажан, Власенко, Кентій, 2008 : 99].

Поява низки документальних видань, опрацювання матеріалів спецфондів, які після отримання Україною незалежності були частково відкриті для дослідників, зумовили появу присвячених Листопадовому рейду досліджень, здійснених на дисертаційному рівні. У 2005 р. Т. Плазовою була захищена кандидатська дисертація, окремий (четвертий) розділ якої був присвячений безпосередньому перебігу Другого Зимового походу. Запровадивши в науковий обіг низку нових архівних документів, Т. Плазова уточнила хронологію деяких подій під час підготовки і проведення рейду. Проте, її висновки щодо причин провалу рейду не несуть суттєвої новизни. Вони скоріше є узагальненою квінтесенцією поглядів на цю проблему, висловлених її попередніми вітчизняними дослідниками – О. Рубльовим та О. Реєнтом, І. Срібняком, П. Стегнієм та ін. Відчувається брак джерел з історії Листопадового рейду, які були запроваджені у науковий обіг лише у наступні роки.

Разом з тим, заслуговує на увагу висновок автора щодо наслідків поразки рейду для екзильного уряду УНР. У дисертації справедливо зазначається, що, з одного боку, «катастрофа Листопадового рейду завдала дошкульного удару по еміграційних структурах УНР, змусила їх у найближчому майбутньому докорінно переглянути стратегію своєї подальшої боротьби». А з іншого – «культ повстанців, розстріляних більшовиками під Базаром у листопаді 1921 р., став важливим чинником ідейного згуртування української еміграції, символом нескореності нації у її змаганнях за незалежність» [Плазова, 2005 : 20].

У 2004 р. С. Боганом була захищена кандидатська дисертація «Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках». Перебіг бойових дій Бессарабської групи в цій губернії, як складової частини Листопадового рейду 1921 р., дослідник коротко розглядає в рамках четвертого розділу дисертації. Він відзначає, що два відділи групи вступили в запеклі бої з радянськими військами після її переходу українсько-румунського кордону в районі Тирасполя, але змушені були відступити на територію Румунії. У роботі окремо не аналізується причини невдачі виступу Бессарабської групи, але автор вважає позитивним той факт, що командири груп зуміли зберегти значну частину ввіреного їм особового складу [Боган, 2004 : 13]. На нашу думку, таке твердження є досить сумнівним, оскільки в Румунію повернулось лише 85 із 187 вояків групи (45%). До того ж, як свідчить історик Я. Файзулін, в покарання за участь у наступі на

Тирасполь відділу Й. Пшонника за рішенням Надзвичайної трійки Одеської губчека був проведений публічний розстріл десятків повстанців в низці сіл та в Тирасполі [Файзулін, 2011b : 382].

Сам Я. Файзулін у 2008 р. захистив кандидатську дисертацію, яка є комплексним дослідженням Другого Зимового походу [2008a]. Автором до аналізу було залучено низку нових архівних документів, що дозволило більш глибоко висвітлити питання, пов'язані з підготовкою рейду і Всеукраїнського антибільшовицького повстання. Дослідник уточнив низку бойових епізодів під час Листопадового рейду, зробив об'єктивні висновки щодо причин поразки рейду, його наслідків для подальшої національно-визвольної боротьби українського народу. Пізніше Я. Файзулін спільно з В. Скальським, використовуючи як матеріали дисертації, так і нововіднайдені документи з колишніх радянських архівів, підготували публікацію «Перелогі Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР», у якій уточнили деякі аспекти підготовки цього походу. Зокрема, авторами було доведено, що протягом 1921 р. в Україні діяло 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів, у лавах яких перебувало близько 40 тис. чоловік [Файзулін, Скальський, 2008 : 13]. Це свідчило про масштабність партизанського руху на окупованих українських землях, а отже, і про сприятливі можливості для успішного здійснення загального антибільшовицького повстання, але ними ППШ як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини, не зумів скористатися.

Після захисту вищеназваних дисертацій інтенсивність наукових досліджень Другого Зимового походу знижується, але не припиняється. Протягом 2009 – 2021 рр. вийшла певна кількість публікацій, які, як правило, торкаються окремих аспектів історії рейду, або її ключових персоналій. Узагальнені праці (переважно статті) друкуються в основному до ювілейних дат. Так, 19 листопада 2011 р. у школі села Базар Житомирської області, біля якого у 1921 р. було розстріляно 359 українських вояків, відбулась науково-практична конференція «Пам'ять про героїв – священна», присвячена останньому героїчному чинові українських вояків. Чотири доповіді, виголошені на ній, були згодом надруковані у фаховому виданні з української історії. Зокрема, комплексний аналіз воєнно-політичних обставин Другого Зимового походу здійснив у своїй доповіді проф. С. Литвин. Автор супроводжував свій виступ демонстрацією мапи рейду, світлинами із зображенням козаків та старшин, що брали у ньому участь. За змістом доповідь значною мірою повторює основні ідеї, викладені автором у своїх більш ранніх працях – монографії «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана», окремих статтях. Але важливим моментом його доповіді є констатація того факту, що деякі аспекти Листопадового рейду і до сьогодні суперечливо трактуються в сучасній вітчизняній історіографії. Серед них – питання про відповідальність Ю. Тютюнника за поразку рейду. С. Литвин не заперечує загальновідомих прорахунків, яких припустився генерал у підготовці рейду, погоджується з висновками вітчизняних фахівців й про надмірну амбітність, честолобство, самовпевненість Ю. Тютюнника, які спричинили серйозні тактичні помилки при підготовці походу [Литвин, 2011b : с. 21–22]. Проте, дослідник, спираючись на чітко викладені у статті військово-політичні обставини підготовки і проведення рейду, дійшов обґрунтованого, на наш погляд, висновку про те, що вищеназвані закиди на адресу Ю. Тютюнника хоча і є небезпідставними, але не були визначальними для негативних підсумків рейду [Литвин, 2011b : 22].

Певною мірою із виступом С. Литвина на конференції перегукується й доповідь В. Кучера «Юрій Тютюнник на чолі Листопадового рейду». Аналізуючи причини невдачі походу Волинської групи, дослідник, вважає що Ю. Тютюнник, окрім інших, припустився ще одного прорахунку, а саме: не прислухався до думки полковника Отмарштейна, командирів обох бригад групи, які радили отаману не зупинятися на відпочинок у селі Малі Миньки Овруцького повіту, а пройти ще 10 кілометрів та переправитися через річку Уж і там зникнути у болотистій місцевості. Зупинка у Малих Миньках, пише В. Кучер, «була серйозною помилкою генерала Ю. Тютюнника, яка призвела у подальшому до поразки Листопадового рейду» [Кучер, 2011 : 39].

Своєрідним підсумком обговорення багатьох питань Листопадового рейду на конференції стала доповідь Я. Файзуліна «Історичні джерела про Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки» [Файзулін, 2011c : 42–48]. Він не лише підвів певні підсумки дослідження Листопадового рейду у сучасній вітчизняній історіографії, а й здійснив ґрунтовний аналіз наявних в Україні історичних джерел для його подальшого вивчення. На підставі аналізу Я. Файзулін дійшов висновку про те, що історія Другого Зимового походу має під собою широкую джерельну базу, репрезентовану опублікованими документами, архівними матеріалами, мемуарними джерелами і періодичною пресою. Водночас, дослідник звертає увагу на низку проблем, які постають перед вітчизняними істориками на дослідницькій ниві: розпорошеність архівних документів, некомплектність газет, суб'єктивізм спогадів і газетних публікацій. «Все це, – правомірно наголошує він, – вимагає від дослідників належної професійної підготовки, володіння методологією опрацювання різних видів джерел, вміння застосовувати комплексний підхід і критичний аналіз історичних джерел» [Файзулін, 2011c : 48].

У подальшому Я. Файзулін продовжив дослідження історії Листопадового рейду, підготувавши у 2011 р. статтю, присвячену участі Бессарабської повстанської групи у цьому рейді. Стаття відрізняється ґрунтовним аналізом етапів підготовки та конкретних епізодів участі Бессарабської групи у Листопадовому рейді 1921 р. Цього досягнуто за рахунок залучення автором нових архівних документів, в першу чергу, архівно-кримінальних справ, які були відкриті більшовицькими органами держбезпеки проти учасників національно-визвольного повстанського руху 20-х рр. XX ст. Звертаючись знову до причин поразки повстання на Півдні України, Я. Файзулін вважає, що головною серед них є відверто слабка робота штабу Бессарабської групи на чолі з ген. Гулим-Гуленком по її підготовці до виступу. Штаб групи, зазначає автор, не лише із запізненням взявся за формування власне своїх збройних структур, а й не виконав й інше, тісно пов'язане з попереднім завданням, – організувати за кордоном чисельні повстанські групи, які після виступу Бессарабського відділу мали прилучитися до Всеукраїнського збройного повстання. «Як наслідок, – пише Я. Файзулін, – провести масштабний антибільшовицький виступ не вдалося» [Файзулін, 2011b : 384].

У 2018 р. до питання про підготовку та участь Бессарабської групи у Другому зимовому поході у 2018 р. знову повернувся вітчизняний дослідник таборового періоду Армії УНР І. Срібняк, який спільно з М. Палієнко підготував статтю з цієї проблеми. Автори залучили низку нових документів, які зберігаються в Національній установі ім. Оссолінських у Вроцлаві (Польща), що дозволило глибше прояснити певні аспекти проблеми. Важливим моментом, на нашу думку, є певне зміщення акцентів в позитивну сторону в оцінці діяльності командувача Південної групи полковника А. Гулого-Гуленка, оскільки подекуди окремі дослідники покладали виключно на нього значну відповідальність за невдалий перебіг рейду групи. Між тим, автори статті, спираючись на нововіднайдені архівні документи, показали, що Головний отаман С. Петлюра високо цінував внесок полковника у боротьбу за відновлення державності України. Зокрема, за поход в запілля ворога взимку-навесні 1921 р. «серед дуже тяжких обставин, за персональну бойову хоробрість і організаційно-державні заслуги в справі організації повстання» С. Петлюра нагородив полковника А. Гулого-Гуленка «рангою генерал-хорунжого армії УНР з старшинством з часу переходу р. Збруч» [Срібняк, Палієнко, 2018 : 261]. Дослідники, фактично заперечили висновки Я. Файзуліна про те, що Гулий-Гуленко в переддень виступу Бессарабської групи не організував на закріпленій за ним території глибоко законспіровану підпільну мережу. Навпаки, пишуть автори, нові архівні документи свідчать, що полковник А. Гулий-Гуленко, готуючись до рейду в Україну, доклав значних зусиль для створення ефективної підпільної інфраструктури, встановлення сталого контакту з підпільними повстанськими організаціями та партизанськими загонами на півдні України. Зрештою, завдяки діяльності ППШ, зусиллям В. Гулого-Гуленка, інших старшин, наголошують автори, «у 1921 р. практична вся територія Південно-Західної України була просякнута уенерівським підпіллям [Срібняк, Палієнко, 2018 : 263]. Проаналізувавши підсумки рейду Бессарабської групи, автори статті чітко визначили низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які завадили їй виконати поставлені перед нею завдання в повному обсязі [Срібняк, Палієнко, 2018 : 266].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що вітчизняні фахівці приділили значну увагу вивченню історії останнього героїчного чину Армії УНР, що перебувала у таборах для інтернованих у Польщі та Румунії – Другого Зимового походу. Значно збагатилась джерельна база дослідження, що дало можливість чітко сформулювати завдання, які ставились перед учасниками походу, змалювати його загальний перебіг, участь кожної Повстанської групи в бойових діях, визначити причини, які призвели до поразки рейду. Були відкинуті як ненаукові, політично вмотивовані висновки радянської історіографії про Листопадовий рейд як спробу української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, підтримуваної іноземними імперіалістами, повалити в Україні владу робітників і селян, знову повернути її до рук буржуазії і поміщиків. Доведено, що виступивши у героїчний похід, Армія УНР прагнула підняти Всенародне українське повстання і спільно з патріотами повалити антинародну більшовицьку владу, відновити українську державність.

Разом з тим, аналіз наукової літератури, присвяченої Другому Зимовому поході, свідчить, що попри значну історіографію, ще не всі аспекти, навіть фактичні, цієї непересічної події в історії героїчної боротьби українського народу висвітлені всебічно. У працях вітчизняних істориків продовжують зберігатись певні розходження щодо чисельності повстанських відділів, які мали виступити у похід, строків їх комплектування, структури. Це стосується й деяких епізодів бойових дій під час походу, зокрема, причин невдачі Волинської групи при штурмі Коростеня, обставин оточення Волинської групи під Малими Миньками, що завершилась трагедією під Базаром. Потребують подальшого дослідження й такі аспекти, як причини несвоєчасного виступу Бессарабської групи у похід, факти зловживань у фінансовій сфері керівниками Штабу Південної групи. Так остаточно і не з'ясовані причини вбивства активного

.....
учасника Другого Зимового походу, його начальника Штабу полковника Ю. Отмарштейна. В частині публікацій спостерігається певна ідеалізація, надмірна «романтизація» та «героїзація» Другого Зимового походу.

Таким чином, для вітчизняних дослідників Другого Зимового походу є ще чимале поле для наукового пошуку, а отже, можливість представити у всій повноті цей останній героїчний і одночасно трагічний акорд історії боротьби УНР за власну незалежність.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Боган, С. М.** (2004). *Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Одеса, 20 с.
- Василенко, В.** (2008). Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.). *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД*, Київ, 1–2 (30–31), С. 150–154.
- Веремійчик, О.** (упоряд.). (2006). *Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 248 с.
- Власенко, В.** (2008). Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919 – 1923 рр.). *Пам'ятки: археографічний щорічник*, 8, С. 129–160.
- Дмітрієва, Я. А.** (2015). Проблема інтернованих вояків УНР: стан наукової розробки теми в сучасній українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 44(2), С. 200–203.
- Кентій, І. В.** (2008). До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду). *Архіви України*, 3–4 (261), С. 124–134.
- Ковальчук, М.** (упоряд.). (2006а). Доповідь начальника полкового Повстанчого штабу УНР полковника Ю. Отмарштейна Головному отаманові про рейд української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. *Військово-історичний альманах*. Київ: Центральний музей збройних сил України, 2 (13). С. 67–79.
- Ковальчук, М.** (2006б). «На вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу». Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень – жовтень 1921 р.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 13, С. 56–66.
- Кучер, В.** (2011). Юрій Тютюнник на чолі Листопадового рейду. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 32–41.
- Литвин, С.** (2001а). *Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 640 с.
- Литвин, С.** (2011б). Воєнно-політичні обставини Другого Зимового походу Армії УНР. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 7–23.
- Лозицький, В. С., Бажан, О. В., Власенко, С. І., & Кентій, А. В.** (упоряд.). (2008). *Українська політична еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали*. Київ: Парламентське видавництво, 928 с.
- Натикач, П., & Ковальчук, І.** (2006). Історіографія Другого зимового походу. *Шляхами творення української державності: боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках (до 85-річчя Другого Зимового Походу)* : матеріали регіональної науково-практичної конференції (сс. 32–36). Житомир.
- Павленко, М. І.** (1999). *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 352 с.
- Плазова, Т. І.** (2005). *Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920 – 1921)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – Військова історія). Львів, 20 с.
- Савченко, В. А.** (2006). *Дванадцять війн за Україну*. Харків: Фолио, 415 с.
- Солдатенко, В.** (2007). *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ: Світогляд, 621 с.
- Срібняк, І., & Палієнко, М.** (2018). Уенерівська конспірація в Бессарабії: створення підпільних структур та їх організаційно-бойова діяльність на півдні України (1921 р.). *Русин*, 3 (53), С. 254–274.
- Срібняк, І.** (1997а). Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.). Київ – Філадельфія: Вид-во імені Олени Теліги, 187 с.
- Срібняк, І.** (2019б). Інтернована армія УНР в Польщі (1921–1924 рр.): «блиск і злидні» історіографічного доробку польських та українських істориків за останню чверть століття. Ред.

I. Спібняк. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (сс. 200–212). Warszawa-Toruń.

Стегній, П. А. (2000). Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Кременчук, 230 с.

Таравська, Я. (2019). Українська військова еміграція в Чехословаччині, Румунії та балканських країнах (1921–1939 рр.): історіографічний нарис. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* (сс. 229–233). Warszawa-Toruń.

Файзулін, Я., & Скальський, В. (2008). *Переломі Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 40 с.

Файзулін, Я. М. (2008а). *Другий Зимовий похід в контексті національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 років* (автор. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 – Українознавство). Київ, 16 с.

Файзулін, Я. (2011b). Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході Армії УНР. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 6, С. 367–388.

Файзулін, Я. (2011с). Історичні джерела про Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 42–50.

Николай Стопчак

Винницький торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університету

доктор історических наук, професор (Україна)

Второй Зимний поход Армии УНР: современная отечественная историография

Аннотация. Целью статьи является комплексный анализ историографического наследия современных украинских историков, касающегося истории Второго Зимнего похода Армии УНР в 1921 г. **Методологическую основу** исследования составляют принципы историзма, объективности и системности. При решении поставленных задач использованы общенаучные и специальные методы исследования: историографического анализа и синтеза развития знаний, обобщения, количественный, историко-сравнительный, хронологический, ретроспективный и др. **Научная новизна** работы заключается в комплексном анализе состояния изучения в современной отечественной историографии истории Второго Зимнего похода Армии УНР в 1921 г., выяснены концептуальные подходы и приемы, которые использовались современными отечественными историками с целью научной реконструкции этой героической страницы национально-освободительной борьбы украинского народа за государственную независимость Украины. **Выводы.** Анализ историографического наследия современных украинских историков засвидетельствовал, что ими было немало сделано для изучения исследуемой темы. Включив в научный оборот ранее закрытые архивные материалы, как отечественные, так и зарубежные, в тесном сотрудничестве с историками из других европейских стран, ученые независимой Украины отбросили как научно несостоятельные и политически заангажированные выводы советской историографии о Втором Зимнем походе как организованной иностранными империалистами авантюре украинской буржуазно-националистической контрреволюции, направленной на свержение в Украине рабоче-крестьянской власти, возвращение ее в руки буржуазии и помещиков. Были устранены определенные недостатки украинской зарубежной историографии по данной проблеме, среди которых – неточности, слабая источниковая база, заметный мемуарный оттенок при освещении многих эпизодов данного похода. Отечественные специалисты четко показали, что Второй Зимний поход был героической попыткой интернированной в польских и румынских лагерях Армии УНР вместе с восставшим украинским народом возродить независимую украинскую государственность. Показано, что Гражданское управление Партизанско-повстанческого Штаба осуществило серьезную организационную работу, направленную на подготовку восстановления власти УНР, однако ряд объективных и субъективных факторов обусловили поражение рейда, что негативно отразилось на дальнейшей судьбе национально-освободительной борьбы украинского народа. Вместе с тем, осуществленный историографический анализ показал, что, невзирая на достаточное весомое достижения отечественных историков в изучении данной темы, не все ее аспекты получили всестороннее освещение. Ряд из них нуждается в дальнейшем научном анализе и интерпретации, что невозможно без существенного расширения и обновления источниковой базы.

.....
Ключевые слова: современная отечественная историография, историографический процесс, украинская военная эмиграция, интернированная Армия УНР, Второй Зимний поход, трагедия под Базаром.

Mykola V. Stopchak

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The Second Winter Campaign of the Army of Ukrainian People Republic: Modern Domestic Historiography

Abstract. *The article focuses on a comprehensive analysis of the historiographical work of modern Ukrainian historians on the history of the Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People Republic in 1921. The methodological basis of the study covers the principles of historicism, objectivity and systematics. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis and synthesis of knowledge development, generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective, etc. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive analysis of the state of study in current national historiography of the history of the Second Winter Campaign of the UPR Army in 1921, clarifies the conceptual approaches and techniques used by modern national experts. Conclusions.* The analysis of the historiographical achievements of current Ukrainian historians has shown that they have done a lot to study the research topic. Having brought into scientific circulation previously closed archival materials, both national and foreign, in close cooperation with foreign colleagues, scholars of independent Ukraine rejected the unscientific, politically biased conclusions of Soviet historiography about the Second Winter Campaign directed by the foreign imperialist to overthrow the workers 'and peasants' power in Ukraine, to return it to the hands of the bourgeoisie and the landlords. Certain shortcomings of Ukrainian foreign historiography on this issue have been eliminated, including inaccuracies, a weak source base, and a noticeable memoir in covering many episodes of this campaign. National experts have clearly proved that the Second Winter Campaign was a heroic attempt of the UPR Army interned in Polish and Romanian camps together with the insurgent Ukrainian people to restore independent Ukrainian statehood. It is shown that the Civil Administration of the Partisan-Insurgent Headquarters carried out serious organizational work aimed at preparing for the restoration of UPR power, but a number of objective and subjective factors led to the defeat of the raid, which negatively affected the further national liberation struggle of the Ukrainian people. At the same time, the historiographical analysis showed that despite the considerable achievements of national historians in studying this topic, not all its aspects were comprehensively covered. A number of them require further scientific analysis and interpretation, which requires significant expansion and updating of the source base.

Key words: current national historiography, historiographical process, Ukrainian military emigration, interned Army of the Ukrainian People Republic, Second Winter Campaign, Bazar' tragedy.

References:

- Bohan, S. M.** (2004). Povstanskyi rukh v Odeskii hubernii u 1920 – 1923 rokakh [Insurgent movement in the Odessa province in 1920 – 1923] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Dmitriieva, Ya. A.** (2015). Problema internovanykh voiakiv UNR: stan naukovi rozrobky temy v suchasni ukrainskii istoriografii [Problem of internee warriors of UNR: the state of scientific development of theme in modern Ukrainian historiography]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of historical faculty of the Zaporizhzhya national university*, 44(2), 200–203. [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya., & Skalskyi, V.** (2008). *Perelohy Ukrainskoi revoliutsii: Druhyi Zymovyi pokhid Armii UNR* [Perelohy of the Ukrainian Revolution: The Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 40 p. [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya. M.** (2008a). Druhyi Zymovyi pokhid v konteksti natsionalno-vyzvolnoi borotby 1917 – 1921 rokiv [The Second Winter Campaign in the Context of the National Liberation Struggle of 1917–1921] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya.** (2011b). Bessarabska povstanska hrupa v Druhomu Zymovomu pokhodi Armii UNR [Bessarabian insurgent noise in the Second Winter march on the UNR Army]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917– 1921*, 6, 367–388. [in Ukrainian].

- Faizulin, Ya.** (2011c). Istorychni dzherela pro Druhyi Zymovyi pokhid Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki [Historical sources about the Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic] *Voienno istoriia – Military History*, 5 (59), 42–50. [in Ukrainian].
- Kentii, I. V.** (2008). Do istorii Lystopadovoho reidu 1921 r. chastyn Armii UNR pid komanduvanniam Yu. Tiutiunnya v Ukrainu (dokumenty TsDAHO Ukrainy pro doliu hrupy uchastnykiv reidu) [To history of the November raid in 1921 parts of Army UHP under the command of Y. Tyutyunnik to Ukraine (documents of ЦДАГО of Ukraine are about the fate of group of participants of raid)]. *Arkhiv Ukrainy – Archives of Ukraine*, 3–4 (261), 124–134. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M.** (2006a). «Na vas pokladaetsia oboviazok pidniaty ta skeruvaty zahalne povstannia ukrainskoho narodu». Nevidomi lysty S. Petliury do Yu. Tiutiunnya (cherven – zhovten 1921 r.) [«You will have a duty to raise and guard the general uprising of the Ukrainian people». Unknown Letters S. Petliura to Y. Tyutyunnik (June – October 1921)]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – Military historical almanac*, Kyiv, 13, 56–66 [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M.** (Comp.). (2006b). Dopovid nachalnyka polkovoho Povstanchoho shtabu UNR polkovnyka Yu. Otmarshteina Holovnomu otamanovi pro reid ukrainskoi povstanchoi armii proty bilshovykiv u lystopadi 1921 r. [The report of the head of the regimental rebellion headquarters of the UNR Colonel Y. Markstein Main Atamanov about the raid of the Ukrainian Insurgent Army against the Bolsheviks in November 1921]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – The military-historical almanac*, 2 (13), 67–79 [in Ukrainian].
- Kucher, V.** (2011). Yurii Tiutiunnyk na choli Lystopadovoho reidu [Uriy Tyutyunnik at the head of the November raid]. *Voienno istoriia – Military history*, 5 (59), 32–41 [in Ukrainian].
- Lytvyn, S.** (2001a). *Sud istorii: Symon Petliura i petliuriana* [Court of History: Simon Petliura and Petlianian]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihi, 640 p. [in Ukrainian].
- Lytvyn, S.** (2011b). Voiennopolitychni obstavyny Druhoho Zymovoho pokhodu Armii UNR [Military and political circumstances of the Second Winter Campaign of the UNR Army]. *Voienno istoriia – Military History*, 5 (59), 7–23 [in Ukrainian].
- Lozytskyi, V. S., Bazhan, O. V., Vlasenko, S. I., & Kentii, A. V.** (Comps.). (2008). *Ukrainska politychna emigratsiia 1919 – 1945: Dokumenty i materialy* [Ukrainian political emigration 1919 – 1945: Documents and materials]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 928 p. [in Ukrainian].
- Natykach, P., & Kovalchuk, I.** (2006). Istoriografii Druhoho zymovoho pokhodu [Historiography of the Second Winter Campaign]. Materials of conference '06: *Shliakhamy tvorennia ukrainskoi derzhavnosti: borotba ukrainskoho narodu za derzhavnu nezalezhnist v 1917–1921 rokakh (do 85-richchia Druhoho Zymovoho Pokhodu)*. (pp. 32–36). Zhytomyr. [in Ukrainian].
- Pavlenko, M. I.** (1999). Ukrainski viiskovopoloneni i internovani u Polshchi, Chekhoslovachchyni ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919– 1924 rr.) [Ukrainian prisoners of war and internees in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: the attitude of the authorities and the conditions of stay (1919 – 1924)]. Kyiv, 352 p. [in Ukrainian].
- Plazova, T. I.** (2005). *Ukrainskyi partyzansko-povstanskyi shtab ta yoho uchast v orhanizatsii antybilshovytskoi borotby v Ukraini (1920 – 1921)* [Ukrainian partisan-insurgent headquarters and its participation in the organization of the anti-Bolshevik struggle in Ukraine (1920 – 1921)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
- Savchenko, V.** (2006). *Dvenadtsat voyn za Ukrainu*. [Twelve wars for Ukraine] Harkov: Folio, 415 p. [in Russian].
- Soldatenko, V.** (2007). *Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoi doby* [Vynnychenko and Petliura: Political Portraits of the Revolutionary Age]. Kyiv: Svithliad, 621 p. [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Palienko, M.** (2018). Uenerivska konspiratsiia v Bessarabii: stvorennia pidpilnykh struktur ta yikh orhanizatsiino-boiova diialnist na pivdni Ukrainy (1921 r.) [Wener's conspiracy in Bessarabia: the creation of underground structures and their organizational and combat activities in southern Ukraine (1921)]. *Rusyn – Rusyn*, 3 (53), 254–274. [in Ukrainian].
- Sribniak, I.** (1997a). Obezzbroiena, ale ne skorena. Internovana Armiia UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921 – 1924 rr.) [Disarmed, but not subdued. The interned Army of the Ukrainian People's Republic in the camps of Poland and Romania (1921–1924)]. Kyiv – Filiadelfiia: Vyd-vo imeni Oleny Telihi. 187 p. [in Ukrainian].
- Sribniak, I.** (2019b). Internovana armii UNR v Polshchi (1921–1924 rr.): «blysk i zlydni» istoriografichnogo dorobku polskykh ta ukrainskykh istorykiv za ostanni chvert stolittia [The interned army of the Ukrainian People's Republic in Poland (1921–1924): «brilliance and poverty» of the historiographical work of Polish and Ukrainian historians for the last quarter of a century]. (I. Sribniak, Ed). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (pp. 200–212). Warszawa-Toruń. [in Ukrainian].
- Stehni, P. A.** (2000). Selianski povstannia v Pravoberezhnii chastyni USRR u 1921 – 1923 rr. (na materialakh petliurivskoho rukhu) [Peasant uprisings in the Right Bank part of the USSR in 1921 –

.....
1923 (on the materials of the Petliurist movement)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Taravska, Ya. (2019). *Ukrainska viiskova emihratsiia v Chekhoslovachchyni, Rumunii ta balkanskykh krainakh (1921–1939): istoriohrafichnyi narys* [Ukrainian military emigration to Czechoslovakia, Romania and the Balkans (1921–1939): a historiographical essay] (I. Sribniak, Ed). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (pp. 200–212). Warszawa-Toruń. [in Ukrainian].

Vasylenko, V. (2008). *Dokumentalni svidchennia pro pidhotovku v Ukraini zahalnoho antybilshovytskoho povstannia ta vidnovlennia UNR (1921 r.)*. [Documentary evidence of the preparation in Ukraine of a general anti-Bolshevik uprising and the restoration of the UNR (1921). *From the archives of the VUCHK – GPU – NKVD – From the archives of ВУЧК – GPU – НКВД*, Kyiv, 1–2 (30–31), 150–154. [in Ukrainian].

Veremiichyk, O. (Comp.). (2006). *Druhyi Zymovyi pokhid, abo Lystopadovyi reid* [The Second Winter Campaign, or November Raid]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 248 p. [in Ukrainian].

Vlasenko, V. M. (2008a). *Dokumenty i materialy Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR v Rumunii (1919 – 1923 rr.)* [Documents and materials of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Romania (1919 – 1923)] / *Pamiatky: arkheohrafichnyi shchorichnyk – Sights: archeographic yearbook*, 8, 129–160. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2022 р.